

EGYHÁZ – IRODALOM – TUDOMÁNY

Kis János
(1770–1846)

Szerkesztette
Fórizs Gergely,
Kertész Botond és
Vaderna Gábor

reciti – Evangélikus Országos Gyűjtemény
Budapest, 2021

A kötet megjelenését támogatta

LENDÜLET

A borítón Kis János arcképe látható,
melyet Johann Niedermann festménye alapján Johann Neidl metszett rézbe.
A portré eredetileg „Kis János’ Versei.
Kiadta Kazinczy Ferencz. I. kötet. Pest 1815.” -ben jelent meg.

© Szerzők, r e c i t i, Evangélikus Országos Gyűjtemény

ISBN 978-615-6255-21-1
Hálózati kiadás ISBN 978-615-6255-22-8
ISSN 2732-2122

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc*
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint
szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők.

Éljen jogaival!

A kiadásért felelős az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója
Tördelte és borítóterv Rezesy Szabolcs
Nyomdai kivitelezés Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető Marosi Attila

Előszó

Jelen kötet interdiszciplináris tanulmányai egy olyan egyéniség életművének újrafelfedezésére tesznek kísérletet, aki a maga korában – mai szemmel nézve – zavarba ejtően sokszínű tevékenységet fejtett ki, és munkásságának három fő területén, az evangélikus egyházban, a magyar irodalomban és a hazai tudomány-szervezésben, egyaránt kitüntetett, sőt csúcspozíciókat foglalt el. Évtizedekig volt a dunántúli evangélikus egyházkerület püspöke; Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc nevezték egyik legnagyobb élő nemzeti költőnknek; s részt vett a felállítandó Magyar Tudós Társaság (az Akadémia) alapszabályainak kidolgozásban, majd ott ülhetett az elsőül kinevezett kevés számú rendes tag között. Utóélete ehhez képest kevésbé mondható szerencsésnek, ha arra tekintünk, hogy egyik terület történetírása sem részesítette kiemelt figyelemben, így nem szenteltek neki monográfiát, és műveinek kiadása sem volt napirenden az elmúlt másfél évszázadban. A kultikus hagyomány szintén nem tűzte zászlajára a nevét.

Kis János irodalmi befogadásának három szakaszáról beszélhetünk. Az elsőt a kortársak kedvező, sőt magasztaló reakciói képezik. Erre a Kissel személyes ismeretségben lévő, s így akár elfogultsággal is gyanúsítható Kazinczy Ferencen vagy Berzsenyi Dánielen túl Kölcsey Ferenc nyújtja a legfontosabb példát, aki nemcsak Kis verseinek 1817-es recenziójában adott igen kedvező értékelést a szuperintendens poétai munkáiról, hanem véleményét később is fenntartotta.¹ Ez az eleinte jellemzőnek mondható méltányoló viszonyulás azonban már a következő nemzedék idején megváltozott, s ezt az idős Kis is érezte, amint azt a verseinek új kiadása elé írt *Urania intései* című, az írói pályára való visszatekintésnek és számvetésnek szentelt disztichonos költeménye tanúsítja:

Mit tettem? Sokat álmodozám, már álmodozásim
Megszüntek, de mikép teljesedének ezek?
Álmodtam, hogy utóbb az igazság, fátyola nélkül

¹ Kölcsey egy 1825-ös levelében, melyet először az *Élet és irodalom* közölt 1827-ben, s mely „Egyházi beszéd” címen szerepel az életműkiadásban, továbbra is a nemzet legnagyobb költőinek sorában említi Kis Jánost. Vö. KÖLCSEY Ferenc, „Egyházi beszéd”, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, kiad. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, 1:482–489 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960), 482.

Mennyei fényében fogja mutatni magát [...].
Hány idegen nyelvből plántáltam irói koromban
Nyelvünk parlagon állt sík mezejére virányt. [...]
S a betűket, mellyek sok időkig élni reményltek,
Csak hamar eltemeté más betűk árja viszont;
Uj nemzetség kelt uj nyelvvel melly az elébbit
Elfeledé s jelesebb bajnokokat nevele.²

Az itt említett „uj”, a korábbi érvénytelenítő nemzedéki „nyelv” megjelenése tágabb értelemben egy olyan új irodalomszemlélet elterjedésére is érthető, mely Kis nagyobb részét fordításokból és átdolgozásokból álló életművét *ab ovo* kizárta a kanonikus irodalom köréből. Tóth Orsolya megfogalmazásában: „Kis János kortárs befogadása azt a kritikátörténeti váltást példázza, amely során az eredetiség normája nagyobb jelentőségre tesz szert, mint a műalkotás alluzív jellege, emlékeztető funkciója.”³ E szemléletváltás után Kis János, amennyiben az irodalomtörténet-írás érdeklődési körébe került, immár nem önnön jogán volt érdekes, hanem csak a kanonikus életművek viszonylatában, mint a „jelentősebb” íróársak (főként Kazinczy Ferenc és Berzsenyi Dániel) inspirálója,⁴ és az általuk meghatározott korabeli irodalmi élet fáradhatatlan, ám semmiképpen sem kitűnő (lévén nem ‘eredeti’) munkása. E szemszögből nyerte el munkássága az elismerően lesajnáló „tisztos közepszer, szorgalmas szürkeség” minősítést.⁵

Tóth Orsolya idézett tanulmánya azáltal, hogy rámutatott a szakirodalmat tartósan meghatározó kritikai paradigma, illetve a Kis műveinek megírása idején érvé-

² Kis János, „Urania intései (1842)”, in Kis János, *Poetai munkái*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár, 5–8 (Pest: Hartleben K. Adolf, 1846), 5.

³ TÓTH Orsolya, „Kis János és a kortárs kritika”, in TÓTH Orsolya, *A múlandó és a múlhatatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjainak diszkurzív határai*, 21–40 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 36–37. A tanulmány korábbi változatát lásd TÓTH Orsolya, „A nagyszerű kritikus és a kis(szerű) poéta: Kis János és a kortárs kritika”, *Jelenkor* 45, 7–8. sz. (2002): 818–826.

⁴ E felfogást tükrözi az életmű legalaposabb áttekintése is, Horváth Jánosé, amennyiben Kist Berzsenyi-könyvében az „íróbarátok” között tárgyalja, akiken kisebb, nem-kanonizált literátorokat ért. Lásd HORVÁTH János, *Berzsenyi és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960). Újabbán BÍRÓ Ferenc például Kazinczy neológijának fényében tárgyalja Kis János szerepét: BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), 530–533.

⁵ FRIED István, „Stílustörekvések a XVIII. század végén: Kis János almanachjai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* (1979): 577–588, 578. Ugyanezt fejti ki bővebben a későbbi tanulmány: FRIED István, „»...törpe növény a' cedrusos erdőn«: Kis János 1814–15-ös verseskötete”, in *Klasszika és Romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, 159–171 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990).

nyes szemléletmód közti lényegi eltérésére, egyben megnyitotta annak a lehetőségét, hogy a kanonikus megközelítésen túllépve visszatérjünk az elsődleges kontextus kínálta értelmezési lehetőségekhez. E harmadik, legújabb recepciótörténeti szakaszban Labádi Gergely Kis János szépprózájának egykorú kontextusait vizsgálta,⁶ VADERNA Gábor pedig költészetének társadalomtörténeti szempontú újragondolására tett javaslatokat.⁷ Kis János irodalmi és tudományos levelezésének a jelen kötetnél néhány héttel korábban Tóth Kálmán szerkesztésében megjelent kritikai kiadása pedig szintén hozzájárul az interpretáció új útjainak feltárulásához.

Kis János örökségének helyét az egyháztörténetírás máig nem tudta megtalálni. Születése, ifjúsága, tanulmányai a 18. századhoz kötődtek, a felvilágosodás – mindenekelőtt annak német filozófiai irányai – élete végéig meghatározták gondolkodását. Kora, tisztsége, irodalmi és tudományos érdemei ugyan egyházában is kivívták kortársai tiszteletét, de gondolkodása a 19. század derekára már végleg korszerűtlenné vált. Az évtizedekig német gyülekezetben – Sopronban – szolgáló, született magyar anyanyelvű lelkész nem vált a magyarosítás elszánt apostolává, kompromisszumkész egyházvezetői attitűdje már-már gyanússá vált az egyre kiélezettebbé váló egyházpolitikai és nemzetiségi küzdelmekben.

Egyházi recepcióját a tisztelet és a korszerűtlenség vélelme halála után is együttesen határozták meg. A kor legjelentősebb magyar nyelvű protestáns lapja, a *Protestáns Egyházi és Iskola Lap* közölte halálhírét és ígért olvasóinak egy méltó nekrológot is,⁸ ez azonban soha nem jelent meg. Ugyanígy nem születtek az elmúlt évtizedekben sem önálló, értékelő egyháztörténeti tanulmányok Kis Jánosról. Az évfordulókra készült megemlékező írások leginkább a terjedelmes visszaemlékezések bőséges, egyházi vonatkozású részeit idézték fel, és az irodalomtörténet aktuális véleményét ismertették olvasóikkal. E vizsgálódás nem volt rendszeres – ám Kis János egyházi és lokális emlékezetét mégsem hagyta elenyészni.⁹ Érdemi egyházi értékelést csupán az énekeskönyv-szerkesztő és ének-

⁶ Lásd LABÁDI Gergely, „Fordítást olvasni: Kis János »Kupás Lőrincz és Ilona[,] annak lánya« című elbeszélésének kontextusai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009): 681–708; valamint Kis János *A’ Magyar Páméla* című regényadaptációjából készített kommentált és kísérettanulmánnyal ellátott szövegkiadást és annak kísérettanulmányait: Kis János: *A’ Magyar Páméla: Forráskiadás*, kiad. LABÁDI Gergely, ReTextum 1 (Budapest: Reciti Kiadó, 2014).

⁷ VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 322–344.

⁸ „Gyász hírek”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5, 9. sz. (1846): 215.

⁹ Lásd például Kis János, *Ő a szép s jó apostola: Válogatás műveiből*, kiad. BAKSA Péter (h. n.: k. n., 2013).

szerző Kis János kapott. Kis Jánosnak az új dunántúli énekeskönyvben, valamint a győri énekeskönyvben végzett munkáját a 19. század vége még inkább pozitívan értékelté,¹⁰ 20. századi recepciója azonban már leginkább csak „üres moralizálást” látott tevékenységében.¹¹ Négy sajtónak tartott énekszövege¹² és tíz neki tulajdonított fordítás¹³ ennek ellenére az evangélikus egyház 1982-ben megjelent, ma is használt énekeskönyvében is megtalálható. Nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy Kis életművének ma ezek az énekek a leggyakrabban használt és legszélesebb körben ismert szövegei.

Ennek a kötetnek kilenc tanulmánya társadalomtörténeti, egyháztörténeti és irodalomtörténeti kérdéseket taglal. A szerkesztők nem adtak előre témát a vállalkozás résztvevőinek, s éppen ezért tanulságos, hogy a legtöbben a *pálya különöségét* kísérelték meg megragadni. Kis János – mint említettük – szédületes karriert futott be mind az irodalmi életben, mind egyházában, mind a tudományos életben, mind irodalomszervezőként. E karrier egyház- és társadalomtörténeti kontextusa megmutathatja azt, hogy miként alakult az egyház társadalmi szerepe a 19. század első felében, s azt is, hogy az írói státusz miként lesz előbb megélhetési forrás a fiatal Kis esetében, majd későbbi karrierjének morális megalapozása. A sok nyelven beszélő, számos kiadványt szerkesztő, alpműveket fordító, s rendkívül termékeny autonóm művész pályája felfogható úgy is, mint amely a különböző tudásformák közötti közvetítés munkáját végezte el.

A kötet a Kis János születésének 250. évfordulója alkalmából 2020. szeptember 22-én a Magyarországi Evangélikus Egyház budapesti székházának tanácsstermében *Egyház – művészet – tudomány* címmel rendezett tudományos emlékkonferencia szerkesztett anyagát teszi közzé. A tanácskozás az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Magyarországon, 1770–1820” Lendület Kutatócsoport és az Evangélikus Országos Gyűjtemény együttműködésében valósult meg. Köszönetet mondunk a rendezvény támogatóinak, különösen a helyszínt

¹⁰ KARSAY Sándor, „Énekes könyvek, a dunántúli evang. egyházkerületben”, *Protestáns Egyházi és iskolai Lap* 5 (új folyam), 27. sz. (1862): 863.

¹¹ Kiss János, *A dunántúli evangélikus egyházkerület énekeskönyvei 1*, kézirat (Sopron-Tapolca, 1951), 36. Megtalálható: https://medit.lutheran.hu/files/kiss_janos_dunantuli_enekeskonyvek_1_EK.pdf

¹² *Evangélikus énekeskönyv*, szerk. KÁLDY Zoltán (Budapest: A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1982), 65. ének (Imádjátok Istenünket, 2–4. vsz.), 151, 101. ének (Zengd lelkem ez új reggelt), 188, 382. ének (Bűnösöknek megváltója), 472, 450. ének (Gyorsan folyó időmet), 542.

¹³ KÁLDY, *Evangélikus énekeskönyv*, 58, 60, 165, 174, 243, 307, 324, 445, 487, 518. ének: 144–145, 146–147, 188, 252, 261, 332–333, 397, 414, 537, 579, 611.

is biztosító Magyarországi Evangélikus Egyháznak, és mindazoknak, akik részvételükkel hozzájárultak a konferencia sikeréhez. A szerkesztők külön köszönetet mondanak a szerzők nevében is Tóth Kálmánnak, hogy a Kis-levelezés megjelenés alatt lévő anyagát rendelkezésünkre bocsátotta.

A konferenciát egy nagy járvány két hulláma között ültük meg – „a’ reménység és félelem között lebegvén”.¹⁴ Nem a váratlan nehézségek miatt foglalkoztunk éppen Kis János személyével, munkáival – ám abban nem kételkedünk, hogy türelemre intett volna minket az, akinek vasárnap reggeli imájában ezt olvassuk:

Add, hogy az ész legyen mindennek szemfénye
S hit, szeretet, remény s tűrés szent törvénye. –¹⁵

Fórizs Gergely, Kertész Botond és Vaderna Gábor

¹⁴ „Kis János Kazinczy Ferencnek, N. Dömölk, 1804. január 5.”, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 640. lev., 3:145–149 (Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetemi Kiadó, 1890–2013), 145.

¹⁵ Kis, *Poétai munkái*, 419.